

Dupla vagy semmi

Kőbányai János párizsi beszélgetése Shmuel Triganóval

Algériából származom. 1962-ben költöztünk át Franciaországba, amikor Algéria kikiáltotta függetlenségét, és Franciaországot lemondott Algériáról. A középiskolát Párizsban végeztem, aztán Jeruzsálembé utaztam, és négy éven át a Héber Egyetemen folytattam tanulmányaimat.

Nemigen volt mesterem. Zsidó filozófiát és politológiát akartam tanulni, érdekelt, mi is tulajdonképpen a zsidó állam. A zsidó filozófiából rövidesen kiábrándultam, mert nem mély, gondolati,

hanem tisztán történeti, külsődleges szemléletű tantárgyként oktatták. Félbehagytam, és politológiával, diplomáciával foglalkoztam inkább. A doktorátust már Párizsban szereztem meg, a disszertációt publikáltam is *La demeure oubliée* (Az elfeledett lakhely) címmel. Tárnya: miképpen született modern politika a középkori judaizmusból? Azóta Párizsban tanítok az egyetemen, több kötetet publikáltam. Első könyvem, a *Le récit de la disparue* (Egy eltűnés története) esszé a zsidó identitásról. Ebben megkísérlem a Kabbalából kiindulva felkutatni az intellektuális és szellemi alkotómunka forrásait a judaizmuson belül. Amint azt ön is tudja, eközben gyakran esik szó a sivatagról.¹ Ezután jelent meg a *La nouvelle question juive* (Az új zsidókérdés), mely a politikai cionizmus válságát, a zsidó tudatnak és a judaizmus belső szerkezetének ebből következő

megingását dolgozza fel, és foglalkozik a lehetséges megoldásokkal. Hiszen mára a száz éven át működőképes cionizmus mint ideológia megszűnt, kimerült. A harmadik kötetem, a *La République et les Juifs* (A Köztársaság és a Zsidóság) az egyenjogúvá vált zsidóság helyzetét elemzi a francia forradalom dokumentumai mint a polgári társadalom alapokmányai alapján. A *La philosophie de la Loi*-ban (A Törvény filozófiája) a Tóra alapján megpróbálom kimutatni a judaizmus és a Biblia politikai szemléletét. Néhány hónapja megjelent *Un*

exil sans retour? (Végleges száműzetés?) című tanulmánykötetem pedig a mai, identitásválságban lévő, bolyongó zsidókról, az utat vesztett zsidóságról szól. Keresem a válságból való kijutás módzatait, megpróbálom felvázolni a judaizmus jövőjét a XXI. században.

1985-ben Annie Kriegellel megalapítottuk a *Parèdes* című folyóiratot. Szerettünk volna új irányt, kulturális orientációt adni a franciaországi zsidóságkutatásnak, melyet a Wissenschaft, vagyis a judaisztika tudománya és a rabbinikus tudományok egyaránt elhanyagoltak, majd létrehoztam a *Nemzetközi Zsidó Intézet Zsidósággutatói Kollégiumát* is. Az volt a célom, hogy eszmeként, gondolkodásmódként, nem pedig akadémikus tudásanyagként vagy vallási dogmaként tanulmányozzuk a judaisztikát. Esténként nyílt szemináriumokat tartunk fiatalok-

nak és felnőtteknek, akik egyetemi szintű tudással rendelkeznek, de nem feltétlenül ismerik a judaisztikát vagy a héber nyelvet. Több kiadványt is szerkesztettem. Először is a *Parès Penser Auschwitz* (Gondoljuk át Auschwitzot) című különszámát, mely a Zsidóságtudományi Kollégium által szervezett konferencia anyagát közölte. Korábban szerkesztettem egy másik különszámot is *Second Israel* (Második Izrael) címmel a *Temps Modernes*, Jean-Paul Sartre lapja számára az izraeli szefárdok problémáiról, valamint egy négykötetes munkát a zsidó társadalom történetéről, ami körülbelül ezernyolcszáz oldalt tesz ki, s hatvan közreműködő, történész, szociológus írásait foglalja magában a világ minden tájáról.² A szerzők megpróbálták új kutatási területet nyitni a judaisztika számára, s nem elsősorban a zsidó-

ság üldöztetéseiével vagy filozófiájával foglalkoztak, hanem magát a zsidóságot mint társadalmat tárgyalták fel és elemezték. Ez a könyv tudományos igényű munka, egyfajta alapozás. Az volt a célja, hogy új lehetőségeket teremtsen a zsidóságtudomány számára a komparatív szemlélet, a zsidóság különböző társadalmi formáinak összevetése révén. Nem vallástörténetként vagy az antiszemitizmus történeteként fogtuk fel ezt a történelmi folyamatot, hanem a zsidó társadalom szerkezetét, visszatérő sajátosságait, intézményeit kutattuk. Ez természetesen a cionizmus modern átértelmezése is egyben. Ebben a szellemben *A Törvény filozófiája* című könyvemben a „zsidó nép” fogalmát taglaltam, részletesen megvilágítva, mit is értünk rajta.

– *Mit jelent a francia értelmiségnek és ezen belül önnek Izrael léte?*

Shmuel Trigano

Un exil sans retour?

Lettres
à un Juif égaré

Stock

– Izraelben töltött négy évem (1969–1973) tapasztalatai meghatározóak voltak számomra. Nélkülük nem tudnám, hogy ki vagyok. Meghatározó, de megrázó élmény is volt egyben, mert úgy láttam, jóllehet, az országot, a társadalmat újra felépítették, a zsidóság tudatában, az egész építmény középontjában mégis egyfajta űr tátong. Ezt a hiányt az elhivatottság vagy még inkább a zsidóságtudat hiányának nevezném. Nem annyira vallási, mint inkább szellemi beállítottságról, valamiféle metafizikus személyiségkép hiányáról van szó. Egy átfogó gondolat hiányáról, amely értelmet, irányt adhatna a zsidóság létének. Az izraeli politikai cionizmus éppen ennek a morális és kulturális irányultságnak fordított hátat. Izraelben azzal szembesültem, hogy a judaizmus meg-

hasonlott a modernitással. Például: az egyetemen volt külön zsidó filozófia tanszék, filozófia tanszék, zsidó történelem tanszék, történelem tanszék, modern judaisztika tanszék és szociológia tanszék. Minden tudományág ketté volt szaggatva ismeretelméleti, metafizikai, ideológiai alapon. Ilyenfajta elentétet Franciaországban sehol nem tapasztaltam. Franciaországban a második világháború után igen eredeti szellemi hitvallást alakítottunk ki magunknak. Lévinas, André Nèher, Léon Achkénazy és mások részvételével létrejött az úgynevezett „párizsi zsidó iskola”. Egy éve tartottam egy előadást erről, melyet a következő hónapokban fogok publikálni. A tradíciókban gyökerező, a zsidósághoz hű és mégis a modernítésra nyitott, intellektuálisan rendkívül kreatív kezdeményezés volt ez. Izrael eléggé megrázott, mert ott zsidónak lenni annyit je-

lentett számomra, mint maradnak lenni. A felvilágosultabbakat rögtön zsidóellenesnek tekintették.

Visszatértem, bár megtartottam izraeli állampolgárságomat. Azért jöttem vissza, hogy megőrizsem a cionizmusról alkotott ideálomat. Ha ilyen körülmények között ott maradtam volna, cinikussá kellett volna lennem. Ugyanakkor számomra Izrael léte: a zsidó nép utolsó esélye. Ha ez elbukik, nem tudom, fennmarad-e a zsidóság? Dupla vagy semmi, ahogy a kártyások mondanák. A világ zsidósága cionista lett, mert nem volt más választása. Ez az egy mozgalmunk jutott győzelemre a történelem során. Csak az a baj, hogy szűk korlátok közt mozog, és ma válságban van.

– *Külső vagy belső okokból?*

– Elsősorban belső okokból, a külső okok csupán a belső krízis tünetei. Amíg Izrael nem tud kibékülni múltjával, jövőjével, saját létével, addig mindig harcolnia kell.

– *Izrael konkrét politikai és földrajzi térben helyezkedik el, fenyegetettség sok mindent megmagyaráz...*

– Természetesen. Ám a cionizmusnak igen konkrét ideológiája, konkrét céljai vannak. Ha stratégiaileg sikeres is, legbelül meggyengült, főként ami a múltjával való szembenézést illeti. A zsidóságtudat legsúlyosabb kérdése ma: vajon Izrael valóban megtestesíti-e a Cionról alkotott képzetet, vagy sem? Ha Izrael valóban a Cionba történő visszatérés helye: a diaszpórának többé semmi értelme. Ha viszont nem így áll a dolog, az valóságos történeti-politikai katasztrófa lenne. Ha Izrael huzsonöt századon át kitartó reményének minden értelme annyi volt, hogy végre hamburgert majszolgassunk Jeruzsálemben, akkor finoman fogalmazva nem igazán érte meg... Ha nem erről van szó, akkor mi valójában Izrael? Ha Izraelben nem vált valóra a haza eszménye, mit jelent ez az ország ma egy zsidó számára? Ez az Izrael állam csupán önerejéből és önmagáért létezik. Éppolyan állam, mint a többi, amelyek létének kialakultak a maguk geográfiai, történelmi vagy külpolitikai okai és céljai? És ez a kérdés nemcsak a diaszpóra zsidósága, hanem az Izraelben élők számára is felvetődik, akik ma polgárháború küszöbén állnak. Vajon hogyan határozzuk meg Izraelt? Azért jöttem vissza Franciaországba, hogy megértem: mi történt? És írni kezdtem. Csupán azért írok, hogy megértem ezt a válságot, és valamiféle kiutat találjak.

– *Nálunk, Magyarországon elég problematikus megba-*

tározni: mi az, hogy magyar zsidó? Mi az, hogy francia zsidó?

– Ez egyfajta zsidó identitásforma, mely a francia kultúra és nyelv keretei között fejlődött ki. Franciaország zsidóságának története régi korokra nyúlik vissza. Itt dolgozott Rasi, aki kommentárjaiba már egy-egy francia szót is beleszórt. A Kabbala Dél-Franciaországban keletkezett. Északon, Normandiában, jelentős iskolák működtek. Később, a francia forradalomtól a zsidók a Messiás eljövételét várták. A Vichy-kormány idején megrendült ez az identitás. Éppen ezért kellett a hatvanas években megalkotni az új francia zsidó azonosságot, újraépíteni a zsidó közösséget. Ekkor teljesen újfajta identitásforma jött létre. A legfontosabb dolog azonban, ami létjogosulttá teheti a franciaországi zsidó identitást Izrael megalapítása után is, hogy a *párizsi zsidó iskolának* köszönhetően a zsidóság egyetemes nyelven szólalt meg. Addig a zsidóság sehol sem hallatta hangját, nem volt érvényes szava, s ma is leginkább balsorsán, üldözött voltán siránkozik. Mit ad a világnak? Nem sokat, szinte semmit. Mára a zsidóság tudata és szellemi sugárzása szinte teljesen kihunyott. Mégpedig elsősorban a vallás miatt, amely rettenetes hullámvölgybe jutott. Ehhez képest úgy vélem, hogy Franciaországban megszólalt Izrael hangja, s a népek nyelvén beszélt. Szememben ez legitimitásának egyetlen lehetősége. Nem tudom, ma is fennáll-e még ez a lehetőség, de ha nem, akkor a franciaországi zsidóság létezésének nincs semmiféle legitimitása, semmi értelme. A Soá után enélkül az erkölcsi kötelezettségvállalás nélkül új életet kezdeni Európában azért főtlenes, méltatlan dolog lenne. Ne feledjük, a zsidó állam megalakulása a zsidóság történetének fordulópontja. Csak az a kérdés, hogyan viszonyuljunk ehhez a fordulóponthoz, mit jelent számunkra? Azt hiszem, a franciaországi zsidóság létjogosultságának egyetlen lehetősége, ha a népek nyelvén képes hallatni Izrael hangját. Máshol ez nem történt meg. Izraelben semmi esetre sem, Amerikában is alig-alig, az amerikaiak igen gyakorlatiasak. Franciaországban nyílik egyedül tere az elméleti gondolkodásnak, hiszen a második világháború után ez az ország örökölte Európa filozófiai hivatását. Németország már nem hathatott, mert rossz hírbe került. S ekkor, itt született meg a zsidó gondolkodás.

– *Adhat-e a zsidóság valamit Franciaországnak?*

– Hát hogyné. Itt én zsidó vagyok, Izraelben vi-

szont francia. Mindenhol a másik fél összekötője. Épp ez a közvetítő szerep a zsidóság hivatása, így tudja kitaposni az utat Izrael ideálja és a népek között. Az izraeliek álma az volt, hogy csak és kizárólag izraeliek legyenek. Nem hiszem, hogy sikerült volna nekik. Ez egyébként lehetetlen is. Igaz, hogy a héber nyelv felélesztése új feltételeket teremtett, s igen jelentős szellemi kérdéseket vet fel, ugyanakkor teljesen bizonyos vagyok benne, hogy a francia zsidóság háború utáni, illetve részben háború előtti tapasztalatai nagy hatással vannak a világ zsidóságára. *A párizsi zsidó iskola* ugyanis visszatért a szövegekhez, modern összefüggésben értelmezte azokat, felelősséggel szembenézett a zsidóság történetével, és saját gondolati rendszert alkotott.

– *Mondana néhány nevet?*

– *Hogyne.* Az ellenállás alatt jött létre Jacob Gordin, majd Léon Achkénazy vezetésével az úgynevezett *Orsayi iskola*, mely aztán huszonöt évig, a hatvanas évek végéig működött, akkor kezdett hanyatlani. Rengeteg minden történt ennek az iskolának a keretei közt, egyfajta új gondolkodásmód jött létre, megindult a zsidó értelmiség vitája. E vita rendkívül gazdag anyaga mintegy húsz kötetben jelent meg. Az eszmecsereben persze nemcsak hívő zsidók vettek részt, voltak marxisták, cionisták, Spinoza-követők, fellépett Albert Memmi, Robert Mizrahi és még sokan mások. Ezek az emberek nem értenek egyet, de egyszerre, egymás mellett szólalnak meg, meghallgatják és megbírálják egymást. Ilyesmi másutt sehol sem létezett. Egész kis könyvtárat lehetne összeállítani ezeknek az íróknak a saját műveiből is. Valóságos szellemi, intellektuális univerzum ez...

– *Van-e hatása mindennek a zsidókra és a francia intelligenciára?*

– *Ma ezt nem tudnám megmondani, hiszen a nyolcvanas évek elején új korszak kezdődött Franciaországban. A francia társadalom és a zsidó közösség egyaránt bomlásnak indult. A *Végleges száműzetést* éppen azért írtam meg, hogy figyelmeztessenek a francia zsidóság végnapjaira.*

– *Miért ilyen pesszimista? Mi ma a francia zsidóság legnagyobb problémája?*

– *Először is a hetvenes években az intelligencia jelentős része áttelepült Izraelbe, tehát a zsidóságot mondhatni szellemileg „lefejezték”. A második nagy probléma, hogy ebben a vákuumban erős befolyásra tett szert az ultraortodoxia, s alapjaiban ingatta meg a modern ortodoxiát, mely a francia judaisztika folytonosságának záloga volt. Ez ugyanis keretet biztosított a közösség különböző szemléletű tagjainak, hogy találkozzanak, egymás mel-*

lett éljenek, és meglévő közös fogalmaik segítségével párbeszédet folytassanak. A modern ortodoxia ezt a minimumot jelentette, mert egyrészt ragaszkodott a hagyományokhoz, másrészt pedig toleráns, rugalmas volt. Ma ez a szemlélet eltűnően van, a szélsőséges, integrista törekvések uralkodnak. A nyolcvanas években a zsidó közösség politikai irányba tolódtott: összefonódott a francia politikával, és ez az eltolódás megingatta hitelét. Nem beszélve arról, hogy Franciaország általános kulturális válságban van, politikai hullámvölgybe került, és gazdasági válságot él át. A zsidó közösség pedig szervesen beilleszkedett a francia társadalomba...

– *Úgy érti, asszimilálódott?*

– *Ez egy integrálódott, állampolgári alapokon*

létrejött közösség, nem asszimiláció. A háború legfőbb tanulsága az volt, hogy a zsidókat, akik egyénnek és állampolgárnak vélték magukat, mint népet irtották ki. A háború után már nem lehetett letagadni, hogy a zsidóság nép. Hitler tudta, ha a zsidók nem tudták is. A zsidóság tehát nem folytathatta anélkül, hogy ezt a felelősséget vállalja. Ezért jelent meg a közösség s egy új típusú, a zsidó nép jövője iránt érdeklődő értelmiség. Addig a zsidó intelligencia abszolút individualista volt. És ma újra az, hisz ez a korszak véget ért. A francia társadalom, mely a hatvanas-hetvenes években rendkívül nyitott volt, a bevándorlási ügyek, a gazdasági válság és a politikai pártok hanyatlása következtében szintén befelé fordult. A szélsőjobb erősödik. Nem mondanám, hogy az antiszemitizmus uralkodóvá vált volna, de a zsidó közösség gondolata egyre kevésbé tűnik létjogosultnak. Az értelmiségiek pedig karriert akarnak csinálni, s ennek során a zsidósághoz tartozás terhes, hátrányos a számukra.

– *S mi a helyzet az olyan reflektorfényben álló gondolkodókkal, mint Alain Finkielkraut, Bernard-Henri Lévy vagy Derrida?*

– Derrida külön jelenség. Őt Amerikában zsidó filozófusnak tekintik, de itt egyáltalán nem. Egészen más szintet képvisel, mint az említettek – válasszuk szét a publicisztikát és a valódi filozófiát. A bombasztikus, teátrális gondolkodók sikere, népszerűsége egyértelműen a francia intelligencia hanyatlásáról tanúskodik. A probléma az, hogy az értelmiségi lét látványossággá kezd válni nagy médiák színpadain, s ezáltal értelmét veszti. Mindenki Jean-Paul Sartre-t próbálja majmolni, de ő alkotott egy életművet, míg utánpótlói nem feltétlenül.

– *Őn Magreb országból jött. Milyen hatással vannak az arab országokból érkezők a francia kultúrára és társadalomra?*

– Algériából származom, ami azt jelenti, hogy már 126 éves francia múltam van. Az algériai zsidók ugyanis 1870-ben lettek franciák. Tehát mindenben hasonlítottak Franciaországhoz, még a politikát illetően is. Nem ugyanaz a helyzet, mint Marokkóban vagy Tunéziában, hisz ezek az országok francia protektorátus alatt álltak. De a francia kultúra igen elterjedt ott is. Az Alliance Israélite például, amelynek épületében most is ülünk, a mediterrán parton mindenfelé, például Marokkóban is létesített iskolákat. Az ottani zsidóság tehát nagyon régóta francia kultúrájú, némelyek közülük még

francia állampolgárok is. A zsidó közösség tehát régóta polgári közösség. Talán régebben, mint a közép-európai zsidóság, mely az első világháború után vándorolt be Franciaországba. Ez nem túl közismert tény. A zsidók egyfajta kreativitást és egészséges dinamizmust vittek Észak-Afrika életébe, s eközben szellemileg függetlenek tudtak maradni az anyaország, a főváros befolyásától. Ezek az országok többkultúrúak és etnikailag is változatosak voltak, így a zsidóságnak nagyobb tere nyílt az önmeghatározásra, könnyebb volt közösséggé válnia. Egyébként ott a zsidóság nem is robbant szét soha, mint Európában. Megmaradt a hagyomány útján, és rendkívül egységes. Ez a szemlélet az afrikai zsidó közösségek hozadéka. Derrida egyébként szintén algériai, ugyanabból a városból származik, mint én: Blidából. Nem mondom, hogy az ottani judaisztika virágkorát élte volna, de megvoltak a maga erői, egy igen határozott, természetes, nyílt és komplexusok nélküli zsidóságtudatot tudott felmutatni. És ez felborított mindenféle intellektuális rendszert, gyökeresen új szemléletet hozott Franciaországnak.

– *Jelent-e valamit az ön számára a kelet-európai országok, netán Magyarország kultúrája, találkozott-e vele valamiképpen?*

– Nem tudnám megmondani, úgy érzem, teljesen el vagyok vágva ettől a világtól. Régebben ott volt a vasfüggöny. Most is el vagyunk vágva ezektől a kultúráktól. Sosem jártam Közép-Európában, egyáltalán nem ismerem ezeket az országokat. Csak történelemkönyvekből tudok róluk valamit. Szomorú, de így van. Természetesen Jacob Gordin és Lévinas is Litvániából jött Franciaországba. Ezen a szinten valóban sok hatás érte a francia judaisztikát, de valódi szellemi cserefolyamatok a hidegháború óta nem zajlanak Kelet és Nyugat között. Bár a határok megnyíltak, a franciák továbbra is igen távol esnek Kelet-Európától. Még Lengyelországról hallunk hébe-hóba, de a többi állam nagyon ködös és homályos terület számunkra. Ugyanígy el vagyunk szigetelve ezeknek az országoknak a zsidóságától, de az angol nyelvűektől is. Megkockáztatom, több francia zsidó értelmiségi beszél héberül, mint angolul. Tehát a zsidó világtól is el vagyunk szigetelve... Izraellel természetesen baráti kapcsolatban állunk, hiszen Franciaország az egyetlen olyan ország, amely Izraellel azonos etnikai helyzetben van, amennyiben itt is, ott is askenáziak és szefárdok élnek egymás mellett. Iz-

raellel is inkább civil, családi kapcsolataink vannak, nem pedig szellemi természetűek. Most éppen azon fáradozom, hogy ilyeneket is kialakítsunk, 1997. március 2-án rendezünk egy Izrael-diaszpóra vitát. A francia zsidóság el van vágva a külvilágtól. Én külön eset vagyok, beszélek héberül, beszélek angolul, és Izraelben az egész világ zsidóságát volt alkalmam megismerni különböző konferenciák alkalmával.

– *Ha Izrael a szlv, a diaszpóra a test.*

– Ha így van, az a baj, hogy a szívben nincs több szellem. Én inkább úgy tartom, hogy Izrael a test, s a diaszpórában már alig pislákol szellem. A diaszpórákban élők a fellegekben járnak. Egyedül Izraelben jár a földön a zsidóság, ott valóban van zsidó társadalom és történelmi tét. Mi önkéntes, személyes, intellektuális szálakkal kötődünk az ügghöz: ez jóval megfoghatatlanabb. Izraelben valóban partra lép az ember, hozzájuk képest afféle *luftmenschek* vagyunk csupán.

– *Nekem Izrael az oxigént jelenti, ha évente ott járok, teleszlvom magam vele, újságokat olvasok, értelmiségiekkel vitatkozom, igyekszem mindenütt minél több emberrel találkozni, aztán hazatérek a sivatagba, és dolgozom tovább, hogy termékenyvé tegyem...*

– Igen, Izrael és főképpen a héber nyelv valóban oxigén. Héberül beszélni, héber szót hallgatni rendkívül fontos. Átmeneti időszakban élünk. A zsidó világ körvonalai még nem szilárdultak meg eléggé, de már egészen bizonyos, hogy új korszakba lépünk. Nem tudom, fennmarad-e a diaszpóra. Ám ettől függetlenül Izraelnek alapvető problémákkal kell szembenéznie, hisz egy biztos: az egész zsidóság jövője Izraelben dől el. Én leginkább személyes meggyőződésből élek itt. Könyveket írok, mert számomra ez a jelenlét egyetlen lehetősége, úgy érzem, itt könnyebben meg tudom írni őket, mint ott...

– *Van-e hatása a könyveinek?*

– Ezt nem az én dolgom eldönteni. Úgy vélem, talán van valamelyes hatásom, de hát egy értelmiségi hatása manapság nem valami széles körben érvényesül. Most fejeztem be *A Törvény filozófiáját*. Hatszáz oldalas könyv, hét év munkámba került.

– *Hány éves?*

– Negyvennyolc. Akár Izrael. Az ötvenen innen. Szóval megírtam ezt a könyvet, és elgondolkodtam, mire jó az egész. Világunkban az írott szó értéke egyre kisebb. Az embereken a média uralkodik, nincs is idejük olvasni, talán egy fejezetet vagy egy kis részletet ha elolvasnak, de soha egy egész könyvet. Ugyanakkor nem hiszem, hogy a könyv végleg eltűnne, hiszen az emberi lét egyik alapvető járuléka. Talán nem lesz ilyen jelentős terjesztése. Lehet, hogy a középkori minta felé haladunk, amikor a könyvek nagyon szűk körökben forogtak kéziratként, kézről kézre jártak. Alighanem túlzásba vittük a kultúra demokratizálását, ezért jelentős korrekciókra volna szükség. A zsidók sem olvasnak. A franciaországi zsidó olvasótábor létszáma talán ha ezeröttszáz fő. Ez a hat-hétszáz ezres zsidósághoz viszonyítva elenyésző. A hetvenes években voltak harminc-negyvenezres kiadások, de bármely kiadói szakember megmondhatja, hogy egy társadalomtudományi munka ma jó, ha hétszáz példányban elkel. Pedig a francia nyelvterület korántsem csak Franciaországot jelenti. Az írott kultúra válsága súlyos következményekkel jár a judaisztikára nézve is, hisz ez egy könyvekre alapozott tudomány. Ráadásul a zsidó könyvek vásárlóinak döntő százaléka nem is zsidó, hanem a judaisztika iránt érdeklődő keresztény. Mindez rendkívül nyugtalanító, nincs elég olvasó, hogy egy elkötelezett kiadó fennmaradhasson. Egy minimális piacra legalább szükség volna. Biztosíthatom, hogy az ön lapjának hatalmas, egész kivételesen hatalmas közönsége van.³ Ha Franciaországban így állnánk, az maga lenne a Kánaán...

Jegyzetek

¹ Lásd: *A sivatag lelke* című gyönyörű esszéjét a *Múlt és Jövő* Sivatag és egyistenhit számában ('93/1)

² *La Société juive à travers l'histoire*. Edition Fayard, négy kötetben 1992-1993.

³ Beszélgetőpartneremnek „elpanaszoltam” – „Záli, te dicsekszel!” –, hogy a *Múlt és Jövő* példányaiából 1500-1700 darabnál nem adunk el többet, a maradékot elajándékozzuk, vagy megvárjuk azokat, akik egy-egy számot utólag rendelnek meg.